

ОРГАНІЗАЦІЯ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПОВСТАНСЬКОГО ЗАПІЛЛЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1943 РОКУ

Важливим чинником забезпечення повноцінного функціонування Української повстанської армії (УПА) в роки Другої світової війни виступало повстанське підпілля. В силу низки об'єктивних причин юно стало чи не єдиним джерелом матеріально-технічного та кадрового забезпечення повстанської армії. Саме тому перед керівництвом українського визвольного руху у другій половині 1943 року постало завдання організації життєдіяльності запілля.

Окреслена проблема досі не отримала комплексного розв'язання. Окремі її аспекти частково розглянуті у роботах молодих учених, зокрема І.Патриляка, І.Марчука¹. Найбільш широко вона розкрита з фінансового боку у монографії О.Клименка². Проблеми матеріального забезпечення УПА та господарської діяльності повстанського підпілля опосередковано торкалися у своїх працях відомі українські історики Ю.Киричук, А. Русначенко, А. Кентій³. Метою вказаного дослідження є висвітлення процесу формування структури господарського механізму повстанського запілля восени 1943 р., визначення основних завдань, що стояли перед ним, а також форм, методів і способів, які використовували господарські структури для організації матеріального забезпечення УПА.

Проблема матеріально-технічного забезпечення Української повстанської армії виникла відразу після її створення. Процес налагодження оптимального функціонування господарського механізму вироблявся паралельно з процесом формування та становлення УПА, тобто впродовж першої половини 1943 р. Весь тягар вирішення даного завдання взяла на себе ОУН(б), члени якої склали організаційне ядро повстанського запілля.

Згідно з офіційними оунівськими документами ще весною 1943 р. було ініційовано введення в кожній станиці посади господарчого. В його обов'язки входила організація постачання продовольства, одягу, медикаментів окремим повстанським загонам. В "Інструкції про організацію господарського апарату його діяльність" стосовно роботи господарчого говорилося, що "першим кроком в праці є вивчення економіки терену. Людина ця мусить знати, де, що є і скільки... Завданням господарчого апарату буде протиставитись німецькій колоніальній політиці, зберегти усі маси перед голодом. Кожен працівник повинен старатись, щоб його праця була якнайбільш продуктивна і давала багато користі *цня* справі"⁴.

Сучасники тих подій згадують, що "в кожнім селі був чоловік, який заготовляв усе необхідне для повстанців, а сільський староста - для окупантів. І Часто вони обидва робили одну справу, але німці про це не знали. З поширенням І партизанської боротьби німці послабили контроль за виготовленням саморобних І домашніх млинів, і вони працювали цілодобово"⁵. До переліку обов'язків І господарчого входило також залучення до громадської роботи окремих ремісників-І фахівців: кравців, шевців, ковалів та ін.

Від вересня 1943 р., після організаційного поділу повстанського руху на І УПА та запілля, у системі господарського забезпечення відбулися певні зміни. І Комендантові запілля ПЗУЗ "Горбенку" (Р.Волошину) підпорядковувалася нива І

референтур, одну з яких (господарську) очолював "Зубатий" (В.Мороз). Свого господарника мала кожна військова округа. Він "був відповідальний за "хліб щоденний" і за всі інші потреби військовиків у його окрузі. Штаб ГК УПА був координатором цих запотребувань, знаходив і розробляв економічні можливості округ, застосовував обмін продукції між ними"⁶.

У цей самий період на теренах повстанського запілля здійснювалися активні заходи щодо встановлення системи органів української цивільної адміністрації. Тому регіональну ситуацію можна було охарактеризувати як двовладдя: поряд з новостворюваними органами української цивільної адміністрації існували відповідні структури повстанського підпілля, контрольовані ОУН(б). І одні, і другі покликані були виконувати функції державного управління. Таким чином, на рівні села (станіці) обов'язки щодо вирішення соціально-економічних проблем покладалися водночас на старостів і командантів села. Так, старости мали "подбати про максимум засіяної площі.... Приспішити вимолочення збіжжя". На них покладалася відповідальність за збереження харчових запасів. Зважаючи на важливість таких обов'язків, "кожен начальник району повинен був добре придивлятися до кожного старости", відбирати на цю посаду "чесного та солідного чоловіка"⁷. Як показала практика, налагодити роботу органів української цивільної адміністрації на теренах повстанського запілля у повному обсязі не вдалося. Відтак проблемами, що стосувалися повноцінного забезпечення життєдіяльності УПА, займалося повстанське підпілля.

Динаміку формування господарських органів повстанського запілля можна проілюструвати на прикладі Рівненського обласного проводу ОУН(б), очолюваного "Мітлюю". "Керівником господарської референтури обласного проводу в серпні 1943 року був призначений Борис Прокопович-'Тнат", який розробив її структуру, штат та функціональні обов'язки. Згідно з підготовленим ним нормативним *якументом*, розісланим у низові структури підпілля, господарську референтуру Рівненського обласного проводу ОУН складала наступні підреферентури: заготовча, торгова, промислова, земельно-лісова, рибного господарства та планова і бухгалтерсько-статистична"⁸. Аналогічні господарські референтури створювалися по вертикалі у надрайонах, районах та підрайонах, що входили у ці райони.

На рівні села-станіці "був станичний, який відав усіма господарськими питаннями. В його віданні перебував господарський апарат з п'яти чоловік; промисловий, фінансовий, земельний, заготівельний і транспортний"⁹. Обсяг роботи господарського апарату був величезним, адже восени 1943 р. значні зусилля спрямовувалися на підготовку до перебування в стані підрадянської дійсності, якісно нового етапу національно-визвольної боротьби. З цією метою здійснювалися заходи щодо складування (накопичення) зброї, медикаментів, одягу, продуктів харчування тощо.

Вирішення питання забезпечення УПА продовольством здійснювалося декількома шляхами. Традиційним і найбільш поширеним було обкладання населення контрольованих територій визначеним податком. Наприклад, комендант підпілля ВО "Заграда" Пташка 8 вересня 1943 р. підписав "Наказ ч.3. про оподаткування селян збіжжям для УПА". "Оподаткування таке: оден м. з га (тільки жито).... Заставити людей до молочення збіжжя ціпом, якщо немає молотила.... Оподаткування мусить бути здане і змагазиноване до 20.09.1943 р."¹⁰.

Відповідальність за виконання даного наказу покладалася на господарчого. Майже одночасно з вищенаведеним документом (12.09.1943 р.) на теренах ВО "Турів" було поширено Наказ командантам воєнних надрайонів, що забороняв "накладати на населення контингент. Все оперти, - зазначалося в документі, - на добровільних датках". Дозволялося лише "переводити зорганізовано збірки грошей і всякого рода цінностей поміж населенням". Наведені документи засвідчують, що вирішення даної проблеми не здійснювалося однаково у різних регіонах і, напевно, способи її розв'язання залежали від багатьох чинників: масштабів поширення організаційної мережі ОУН(б), ступеня присутності ворожих чинників, загального рівня матеріального забезпечення місцевого населення, його національного складу тощо. Регіональне та місцеве керівництво повстанського запілля намагалося при можливості враховувати наявну ситуацію.

Об'ємна інформація стосовно посадових обов'язків господарчих референтів міститься у Наказі ч. 4. команданта ВО "Турів" від 20 вересня 1943 року¹², у якому по-перше, рекомендувалося якомога швидше "приступити до планової організації господарки в запіллі, в зв'язку з чим перевести список всього державного майна". З цією метою планувалося розробити письмові форми звітності "до приходу і розходу". Складений список слід було перевести у "сумовий обрахунок всього державного майна". З метою контролю за державними фондами наказувалося створити державну касу, "до якої раз в місяць переливати всі гроші і цінності". Для потреб УПА дозволялося залишати лише 10% від загальної суми.

По-друге, зважаючи на політику окупаційного режиму, надзвичайно важливим залишаюся завдання захисту ремісників-професіоналів та залучення їх до роботи на користь повстанців. З цією метою рекомендувалося "стягнути з терену якнайбільше старих фахівців та zatrudнити їх у господарці УПА". Для оптимальної організації праці кваліфікованих робітників планувалося "на звільнених від ворога теренах урухомити ремісничі верстати та всякого рода господарчо-промислові підприємства". Слід відзначити, що ця ділянка роботи не втрачала своєї актуальності впродовж всього періоду існування повстанського запілля.

Третя група завдань стосувалася організації фінансового забезпечення господарської діяльності. Для розв'язання цієї проблеми необхідно було "по відділах УПА і серед цілого нашого суспільства перевести добровільну збірку грошей і цінностей на "Боевий фонд". Виконання цього завдання покладалося на адміністрацію, церкву, Червоний Хрест та інші установи.

Забезпечення УПА та повстанського запілля продовольчим запасом цілком залежали від правильної організації жнивної кампанії. Боротьба за хліб велася у той час, як ніколи, гостро. Саме тому наказувалося "у зв'язку з грабунком збіжжя, що його почали німці в терені, поспішити акцію молочення збіжжя та ховання його під землю. Коли немає змоги його обмолотити, то обтинати колоски (мусять бути сухі) і закопувати в землю... Увести черговий порядок приймання і перемелювання збіжжя по млинах за міркою: лавітка 8 кг, вальці 12 кг". Мова йшла також про необхідність "приспішити збирання картоплі і огородини".

Окрему групу становили обов'язки щодо "закладання ферм годівлі худоби і розбудови всякого роду артелей, як-от: шевських, кравецьких, бондарських, слюсарських, ковальських, лещатарських і т.п.". Інакше кажучи, господарчі

референти повинні були дбати, щоб господарство повстанського запілля носило не лише присвоювальний, але й відтворювальний характер.

Важливо зауважити, що Наказом заборонялося "стягати з населення контингенти". Збирання одягу, продуктів для УПА можна було здійснювати виключно на добровільних засадах.

Узагальнюючи сказане, визначимо основні завдання, які стояли перед господарчим референтом повстанського запілля: 1) проведення обліку наявного у підпіллі рухомого і нерухомого майна; 2) залучення до роботи якомога більше фахівців різних ремісничих професій; 3) організація жнивної кампанії, що включала не тільки збір, а й правильне збереження зібраного врожаю; 4) пошук джерел фінансування господарської діяльності; 5) створення умов для забезпечення повноцінного функціонування господарського механізму, перш за все, тих господарських об'єктів, продукція яких була вкрай необхідною: млинів, майстерень, дрібних підприємств тощо. Стосовно питання примусового оподаткування населення запілля, то у жовтні 1943 р. воно не ставилося, принаймні, на теренах ВО "Турів".

Налагодження ефективної господарської діяльності було неможливим без наявності професійно підготовлених кадрів. Повстанське підпілля намагалося залучати до цієї ділянки роботи кваліфікованих, освічених людей. Певне уявлення про рівень професіоналізму апарату господарчої референтури можна скласти, проаналізувавши "Відомість про підрайонових працівників Господарчого відділу Воєнного району № 10". Даний район поділявся на 3 підрайони. Господарчий відділ кожного з підрайонів включав господарчий, земельний, заготівельний, фінансовий підвідділи, окремо промислового та торговельного бухгалтера (не скрізь), молочара (не скрізь). Керівниками підвідділів були в основному молоді хлопці віком від 20 до 34 років різного освітнього рівня. У переважній більшості вони отримали чотирикласну та семикласну освіту, а четверо - навіть неповну середню та середню. Серед працівників господарського відділу лише двоє були за спеціальністю вчителями, решта - бухгалтерами¹³.

Загалом рівень освіченості працівників відділу, зважаючи на тогочасну ситуацію, був доволі непоганий. Однак на деяких територіях виникала гостра потреба кваліфікованих спеціалістів. Крім того, не всі фахівці погоджувалися на роботу у повстанському підпіллі. Районовий координатор при господарчому відділі "Наливайко" у своєму звіті скаржився, що "коли взявся до підшукування ... кадровиків по підрайонах, то у підрайоні №1 кадровика не підшукав, бо в цілому підрайоні не знайшлася людина, щоб зайняла це становище... В підрайоні №2 кадровика підшукав, але він не прибув"¹⁴.

Вирішення даної проблеми дещо полегшувалося завдяки проведенню короткотермінових вишкільних курсів для різної категорії службовців низових ланок господарчої референтури. Для таких навчань "мали стандартні конспекти політекономії, географії, історії з додатком нарису сучасної політичної ситуації й положення на фронтах... Говорили... про потребу організації постачання та забезпечення потреб нашого війська тощо"¹⁵. Так, 20 вересня 1943 р. планувалося провести курси "з метою підготовки працівників для адміністративного апарату і рахівників для цивільних управ торговельних і промислових організацій". Програми зміст навчання становили: "1) Бухгалтерія торговельна та промислова

Галичина

і бухгалтерія в районних та окружних управах. Організація праці. 2) Адміністрація військова і облк. 3) Організація цивільної адміністрації. Управи сільські, районні і окружні. Засяг кожної управи. Організація праці в управах". На курси приймалися особи, які "закінчили щонайменше 6-7 відділів народної школи"¹⁶. Місяцем раніше, 28 серпня 1943 р., в районі ВО "Турів" було зініційовано проведення "вишколу господарчих контролерів запілля"¹⁷. Уже згадуваний районний координатор при господарчому відділі "друг Наливайко" теж займався вишкільною працею. Вказуючи на контингент слухачів курсів, він підкреслював, що "це люди старші і з освітою"¹⁸.

Період становлення повстанського запілля збігся у часі із проведенням жнивної кампанії. Без налагодження системи продовольчого та матеріального забезпечення боротьба Української повстанської армії була приречена на поразку. Саме тому у цій ділянці роботи основні акценти ставилися на організацію збору та довготривалого зберігання врожаю 1943 року. Без перебільшення можна сказати, що "збереження ... збіжжєвих запасів та фуражу як резерву для прохарчування армії при наступних військових операціях" розглядалося як "бойове завдання", бо "без хліба - немає перемоги"¹⁹. У перші осінні місяці було поширено низку наказів та інструкцій, що стосувалися "способів та методів магазинування збіжжя та фуражу"²⁰, "способів заковування збіжжя та консервування м'яса"²¹, "збору та вимолочення збіжжя"²², "підготування і переховування господарчих та харчових припасів"²³ тощо.

Щонайперше ставилося завдання "повести сильну пропаганду і ужити всіх заходів, щоб все населення ішло в ліси... і будувало підземні бараки. В теренах відкритих кожен мусить мати землянку: криївку... До цього змушувати населення силою"²⁴. Наказувалося також "вплинути на селян, щоби всіма можливими способами заховати хліб та інші харчові продукти. Також і полотно, одіння і все інше, що ворог може при несподіваному наскокові забрати і цим поживитися"²⁵. Реалізація таких завдань покладалася безпосередньо на "магазинерів, підрайонових, районних і надрайонових господарчих"²⁶. Їх обов'язок полягав у тому, щоб довести до відома українського загалу запілля зміст офіційних вказівок та інструкцій стосовно способів і методів магазинування зерна, збереження фуражу, консервування м'яса тощо. Запропоновані документи містили доволі детальну інформацію, яка стосувалася вибору місця для "котловання магазину (ями)", її розмірів, способів "обшивання" стін дошками, якості магазинуваного збіжжя тощо.

Господарча референтура військових округів УПА розробила спеціальні "вказівки про способи і методи магазинування збіжжя і фуражу"²⁷. Безпосередній учасник тогочасних подій на Волині та Поліссі Роман Петренко у своїх спогадах стверджує, що "майже цілий 1943 р. був періодом інтенсивного підпільного будівництва. В основному, це були глибоко впущені в землю дерев'яні будинки в законспірованих місцях з добре закритим доступом і затаєним виходом, де і магазинувалися харчі і інше військове майно. Крім того, почалося виготовленні і житлових зимовників в придатних для переховування людей під час виняткових і ситуацій"²⁸. Підземні схованки українські повстанці та підпільники облаштовували у важкодоступних лісистих місцях і старанно маскували. З конспіративною метою рекомендувалося "для копання сховищ підрайонових, районних та надрайонових значення мобілізувати спеціальні робітничі групи з віддалених

теренів.... Заповнювати сховища і видавати з них тільки в нічну пору, ставлячи на віддалі варту, яка не повинна знати про місце сховища. В сховищах районного значення повинно бути замагазиновано... одержі і взуття на 250 козаків та харчів на 3 місяці, фуражу на 100 коней"²⁹. Зважаючи на швидке наближення фронту, такі засоби безпеки видавалися не зайвими. З часом виявилось, що потенційні зрадники були не тільки серед місцевого населення, а й у лавах УПА. Недостатня кількість освічених, професійних військових спонукала керівництво повстанської армії залучати "до лісу" кадрових офіцерів Червоної армії, які з певної причини (втеча з німецького полону, хвороба, поранення) тимчасово перебували на повстанській території. Деякі люди виходили з рядів УПА під будь-яким приводом, тоді інформація, якою вони володіли, могла коштувати не лише розконспірації окремих криївок чи сховищ, а й життя повстанцям.

Про виконання даної роботи господарчі подавали щомісячні звіти, де містилися дані про те, що на листопад - грудень 1943 р. в окремих частинах підпілля "50% населення приготувалося до приходу червоних, покопали криївки, поховали збіжжя, частина ще приготується, а решта легковажить, кажучи, що якое воно буде"³⁰. Командант району "Скеля" др. Чорнота засвідчував наявність у районі на початку грудня "всіх магазинів 35. З того числа введено 27, заготовлено 8. Не змолочено ще збіжжя до 400 кіп"³¹. Упродовж осінніх місяців 1943 р. повстанцям вдалося організувати в підпіллі величезну заготівельну роботу, про що опосередковано свідчать радянські документи, датовані першою половиною 1944 р. У багатьох спеціальних донесеннях відповідних радянських чинників зафіксовано виявлені під час проведення спецоперацій підземні сховища зброї, зерна, інших продуктів тощо. Кількість виявленої продукції, що там зберігалася, доволі значна. Наведемо лише деякі факти. Станичний с Новосілка Рівненського району Рівненської області М.А.Кривенчук під час допиту у відділі контррозвідки 6 серпня 1944 р. свідчив, що "в селі було з населення зібрано біля 2300 пудів зерна, гроші та інші продукти. Зерно було закопане у п'яти ямах"³². У селах Підліщі і Чекани Острозького району Рівненської області на початку лютого 1944 р. бійці Червоної армії знайшли "підземелля біля сараю... У ньому виявили 15 мішків муки, шість пудів сала та інші продукти... Підземне сховище знаходилося на глибині 5-7 м, висота до 2,5 м, стіни, стеля і підлога дерев'яні. У підземеллі було декілька кімнат місткістю на 40 чол. кожна, облаштовані приміщення для продуктів"³³. "14 лютого 1944 р. відділом контррозвідки "Смерш" 13 армії в селах Малий та Великий Шпаків Рівненського району було відкрито 4 бандерівських склади із зерном, у яких виявили 6 т жита і 2 т ячменю..."³⁴. За інформацією управління контррозвідки "Смерш" 1-го Українського фронту на території Волинської, Рівненської, Станіславської і Тернопільської областей тільки за квітень 1944 року було виявлено "530 складів: "зі зброєю - 135, продовольством - 369, з іншим військовим майном - 26... Вилучено ... зерна 1693,5 т, солі - 17 т, інших продуктів - 29 т."³⁵.

Питання методів та способів матеріального забезпечення УПА залишається донині одним із найбільш контроверсійних. Окремі дослідники українського національно-визвольного руху схильні вважати, що "найчастіше продукти й одяг отримували, звісно, шляхом добровільного збирання серед населення"³⁶, "українське населення симпатизувало упівцям, надавало їм всіляку посильну допомогу"³⁷. Сучасний історик А.Кентій наголошує на використанні повстанським

господарським апаратом у своїй роботі "суворих і рішучих заходів"³⁸. Недостатньо аргументованим, на нашу думку, є висновок О. Клименка про те, що "ніякими конкретними даними не підтверджується теза про добровільну згоду однієї частини українського суспільства - переважної більшості безпосередніх товаровиробників, матеріально утримувати ОУН-УПА, ніби внаслідок тільки високої свідомості чи патріотизму"³⁹. І в мемуарній літературі, і в архівних документах знаходимо багато фактів, що підтверджують свідоме надання матеріальної допомоги населенням повстанській армії, вбачаючи у ній захисника від свавілля фашистських окупантів. Логіка існування довготривалого національного руху Опору без жодної підтримки з боку "Великої землі" заперечує використання силових методів, як домінуючих, для організації матеріально-технічного забезпечення УПА.

Отже, розгортання процесу формування господарського механізму повстанського запілля припадає на осінні місяці 1943 р. Ініціатором його активізації виступає повстанське підпілля в особі ОУН(б), яке і перебирає на себе функції керівництва. Основне завдання господарчих структур запілля полягало у мобілізації місцевих людських і матеріальних ресурсів для забезпечення УПА. Виконання поставленого завдання здійснювалося насамперед методами переконання, рідко шляхом насилля. Зміни військової ситуації спричинили перехід до більш жорстких форм і способів нагромадження матеріально-технічних ресурсів для утримання повстанської армії.

1. Патриляк І. "Щоденний хліб" курсантів УПА: житлове, матеріально-технічне, продовольче та медичне забезпечення старшинських та підстаршинських шкіл УПА (1943 - 1944) // Український визвольний рух. Центр досліджень визвольного руху. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2004. - Збірник 3: До 75-ліття Організації Українських Націоналістів. - С 246 - 259; Марчук І. Структура ОУН на Волині у період Другої світової війни // Там само. - С 196 - 204.
2. Клименко О. Грошові документи ОУН (бофони) 1939 - 1952 р. - Тернопіль, 1999. - 307 с
3. Киричук Ю. Український національний рух 40 - 50-років ХХ століття: ідеологія та практика. - Львів, 2003. - 464 с; Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940 - 50-х роках. - К., 2002. - 519 с; Ксентій А. Українська Повстанська Армія. 1942 - 1943 рр. - К. 1999. - 287с.
4. Літопис УПА. Нова серія. - Т. 2. - Київ - Торонто, 1999. - С 84.
5. Боб'юк А. В Шумських лісах. - Ланівці, 1992. - С 26.
6. Петренко Р. За Україну, за її волю // Літопис УПА. - Торонто - Львів, 1997.- Т. 27. - С. 155.
7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління в Україні (далі - ЦДАВОВ України). - Ф.3833, оп. 1, сир. 46, арк. 10.
8. Архів управління Служби безпеки України в Тернопільській області (далі - АУСБУ ТО). - Спр. 14314. -Т. 11 С. 296. Цит за: Клименко О. - С.55.
9. Літопис УПА. Нова серія. - Т. 4 - Київ - Торонто, 2002. - С 158.
10. ЦДАВОВ України. - Ф.3837, оп. 1, сир. 2, арк. 7.
11. Там само. - Ф.3836, оп. 1, сир. 18, арк. 1.
12. Там само. - Арк. 2 - 6.
13. Державний архів Рівненської області (далі - ДАРО). - Ф. Р-30, оп.2, сир.10-А, арк. 3;
14. Там само. - Спр. 38, арк. 53.
15. Літопис УПА. - Торонто - Львів, 1997.- Т.27. - С.167.
16. ЦДАВОВ України. - Ф.3838, оп. 1, сир. 53, арк. 8-9.
17. Там само. - Спр. 80, арк. 38.
18. ДАРО - Ф. Р-30, оп.2, сир.38, арк. 53.
19. ЦДАВОВ України. - Ф.3838, оп. 1, сир. 53, арк. 3.
20. Там само. - Арк. 3-4.
21. Там само. - Спр. 63, арк. 106.
22. ДАРО. - Ф. Р-30, оп.2, сир.35, арк.95.
23. ЦДАВОВ України. - Ф.3838, оп. 1, сир. 53, арк. 36.
24. Там само. - Спр.91, арк. 16.
25. ДАРО. - Ф. Р-30, оп.2, сир.19-А, арк.2.
26. ЦДАВОВ України. - Ф.3838, оп. 1, сир. 53, арк. 3.
27. Там само.
28. Петренко Р. Назв, праця. - С 179.
29. ЦДАВОВ України. - Ф.3838, оп.1, сир. 53, арк. 36.
30. ДАРО. - Ф. Р-30, оп.2, сир.34, арк. 100.
31. Там само. - Арк. 105.
32. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України). - Ф. 1, оп.23, сир.5
33. ЦДАГО України. - Ф.1. оп. 23, сир. 930, арк. 125.
34. Там само. - Арк. 56.
35. Літопис УПА. - Т.4. - С 240.
36. Русначенко А. Назв, праця. - С 82.
37. Киричук Ю. Назв, праця. - С 144.
38. Ксентій А. Назв, праця. - С 245.
39. Клименко О. Назв, праця. - С. 64.